

Azərbaycan xalqının çox-əsrlik pedaqoji fikir tarixində əxlaq məsələləri həmişə mühüm yer tutmuşdur. Mədəniyyət tariximizin ayrı-ayrı dövrlərində görkəmli mütəfəkkirlərimiz, şairlərimiz, elm və mədəniyyət xadimlərimiz öz əsərlərində əxlaq və tərbiyə məsələlərinə xüsusi diqqət yetirib, bunu ümumi tərəqqi işinin mühüm amili hesab etmişlər.

İnsan əxlaqi və mənəvi sifətlərinin formalaşmasında tərbiyənin rolundan bəhs edərkən, Hüseyn Cavidin mütəfəkkir, dramaturq, publisist, müəllim kimi yetişməsində böyük rolunu Məhəmməd Tağı Sidqi qeyd edirdi ki, bütün insanların xoşbəxt olmaq istədiklərini, səadətə çatmaq və

xoş güzəran üçün cəhd etdiklərini nəzərə almaq lazımdır. İnsanlar xoşbəxtliyə nail olmaq yollarında saysız-hesabsız hərəkət və davranışlar edirlər, həmçinin bunların müqabilində müəyyən bir fayda, xeyir gözləyirlər və ya öz cəhdlərində onlara ziyan verəcək, şəh hesab etdikləri əməllərdən vaz keçirlər. Ümumiyyətlə, insanın tərbiyə üçün inkişaf dövrü uşaq və gənclik illəridir. Çünki insan artıq formalaşdıqdan sonra onda kök salan mənfi sifətlərlə mübarizə aparmaq çox çətin olur. H.Cavid mütərəqqi ideyali sələflərinin və xarici pedaqoqların tərbiyə haqqında fikirlərindən təsirlənərək şəxsiyyətin inkişafında və formalaşmasında tərbiyəyə böyük əhəmiyyət vermişdir.

vərdişlər aşılamaq H. Cavidin ən mühüm ideyalarından biri idi. Bu işə şairin gənclərə vətənin, xalqın gələcəyi, istinadgah nöqtəsi, ümid çarığı kimi baxmasından irəli gəlirdi. O, gələcəyin yüksək mədəniyyətli gənc qüvvələr, yeni inqilabçı qüvvələr vasitəsilə yaradılacağına inanırdı. Ona görə də həssas qəlbi şair Vətən övladlarının tərbiyəsi ilə məşğul olmağı və onlardan gələcəkdə yüksək mənəviyyətli, saf əxlaqlı, xalqın, ana torpağın qeydində qalan şəxslər yetişdirmək kimi çətin bir işi təxi-

Hüseyn Cavid yaradıcılığında əxlaq tərbiyəsi və onun mahiyyətinə nəzəri baxış

Kamal CAMALOV,
*pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
Azərbaycan Respublikasının Əməkdar müəllimi*

rəsalınmaz bir məsələ kimi irəli sürürdü. Hər şeydən əvvəl bu işin çətinliyi Cavidin yaşadığı dövr və qeyri normal ictimai mühit ilə əlaqədar idi. O, elə bir şəraitdə yaşayırdı ki, bu zaman uşaq və gənclərin tərbiyəsi ilə məşğul olmaq, onlardan yüksək idealli şəxslər yetişdirmək bir o qədər də asan deyildi. Çünki istər-istəməz dövr və ictimai mühit bu işə mane olur, ya da öz mənfi təsirini göstərirdi. Məhz buna görə də H.Cavid müasirləri M.Ə.Sabir, C.Məmmədquluzadə, A.Şaiq kimi köhnə cəmiyyətdəki rəzalətlərə, pozğun əxlaqa qarşı mübarizəyə yeniyyətələrə nəcib keyfiyyətlər aşılanması işinə, yaşadığı dövrü, ictimai mühiti, vətən övladlarının taleyini düşünməyən, onun sağlam ruhda, gümrah tərbiyəsi qayğısına qalmayan mürəccə fanatikləri, dövrün bəzi ziyalıları və onlara məxsus mənfi əxlaqi tənqid etməklə başlamışdır.

H.Cavid dövrünü, ictimai mühiti və onun məhsulu olan mənfi əxlaqi qamçılamaş, yeniyyətələrə aşılayacağı müsbət əxlaqi məziyyətləri bunun üzərində qurmağı lazım bilmişdi. Şair hər cür fırıldaqın, hiyləgərliyin, kələkbazlığın hökm sürdüyü dövrün təsvirini verərək kəskin etirazını bildirirdi:

*Ey görgüsüz biçarələr!
Aldanmayın hər kahinə.
Ey duyğusuz avarələr!
Aldanmayın hər xainə.
Aldanmayın, aldanmayın!
Əfsunçudur, divanədir.
Aldanmayın, aldanmayın!
Hər sözləri əfsanədir.*

Belə bir “hiyləgər”, sağlam olmayan dövrün, ictimai mühitin məhsulu olan, öz hərəkət və davranışları ilə uşaq və gənclərə pis nümunə göstərən, ana dilində danışmağı özünə əskiklik sayan, xalqa heç bir fayda verməyən, qayğısız, mənasız həyat sürən, “yaşamaqdan məqsəd həp kef çəkməkdir, vəssalam” - deyən şəxslərə məxsus əxlaqi H.Cavid “Knyaz”, “Şeyx Sənan”, “Afət”, “Maral”, “Azər” və s. əsərlərində kəskin tənqid atəsinə tutur, onları mənəvi simasını açıq, gənc nəsilə bunlara qarşı nifrət hissi aşılamağa çalışırdı. H.Cavidin tənqid etdiyi mənfi əxlaqi sifətlərdən biri sərxoşluq və qumar oynamaqdır. Şair bu cür sifətlərə malik şəxslərə: “Bulunur şey deyil əsla şərab” - deyə istehza edirdi.

H.Cavid qeyd edir ki, hər cür əxlaqsızlıqların mənbəyi sərxoşluqdur. Artıq içki insanları fiziki cəhətdən şikəst etdiyi kimi, onların şüurunu, mənəviyyatını və əxlaqını da zəhərləyir, nəhayətdə bir ailənin dağılması ilə nəticələnir. H.Cavid “Knyaz” əsərində vaxtlarını boş-boşuna keçirən, yaşamağın mənasını “araq, çaxır içməkdə” gören, vətənpərvərlikdən uzaq, öz şəxsi hissləri ilə yaşayan, mənliliyi içkiyə qurban verməyə hazır olan şəxslərin öz dillə-

ri ilə daxili xüsusiyyətlərini açıq, onları xalq içində rüsvay edirdi:

*İştə gülğün qədəh, ey xanəxarab!
Bulunur şey deyil əsla bu şərab.
İmdi fürsət var ikən iç!.. Bir gün
Görəcəksən bu sönük ömrü sərab.
İçəlim, bəlkə təsəlli bularız,
Bəlkə qəmdən, acıdan qurtularız.
Bir günün zövqünə dəyməz dünya.
İçəlim sonra peşiman olarız.*

Bu parçadan aydın olur ki, H.Cavidə görə artıq içki, sərxoşluq insanda vicdan, qeyrət, namus kimi gözəl, nəcib hissləri də boğur, bunun inkişafına mane olur. Bu cür pis adətlə məşğul olan şəxslərin öz mənliliyi, ləyaqətini, namusunu qorumağa qeyrəti çatmaz. O, qeyd edir ki, şəxsi ləyaqətinə hörmət etməyən, qeyrətini, namusunu qorumayan, içkiyə aludə olan şəxslər vətənin, xalqın şərəfini heç vaxt müqəddəs hesab edə bilməz, vətəndaşlıq ləyaqətini qoruyub saxlaya bilməz. Namussuz, qeyrətsiz şəxslərdən hər cür çirkin hərəkətlər gözləmək olar, hətta onlar Vətəni, xalqı satar, ona xəyanətkarlıq da edə bilərlər. Buna görə də Cavid belələrini heç vaxt əxlaqlı adam hesab etməmiş, insanlarda mənəvi zənginliyin və əxlaqi saflığın ən mühüm əlaməti kimi qiymətləndirdiyi qeyrət, namus və ləyaqəti qorumağa çalışmışdır.

H.Cavidə görə vicdan sahibi olan hər bir insan dözülməz həyat şəraitinə, çətinliklərə baxmayaraq, “hər nənəcibin” qarşısında alçalmamalı, namusunu, insafını pulu satmamalı, həmişə başını uca tutmalı, öləndə qədəh öz məsləkinə sadıq qalmalıdır. Bu haqda özünün tələblik illərində çəkdiyi əziyyəti dəlil gətirərək yazırdı: “...Artıq xalqa boyunduruq olmaq istəməm və istəməyəcəyəm”.

Buna görə də H.Cavid öz qədrini bilən, şəxsiyyətini qoruyan, vətənpərvər, insanpərvər, xeyirxah adamların ləyaqətinə hörmət bəsləyən, başqalarının səadəti, ümumi tərəqqi naminə çalışan şəxsləri ən namuslu insan hesab edirdi. Belə insanları təqdir edir, onlara hüsn-rəğbət hissi oyaq, başqalarını da bu cür olmağa çağırırdı. H.Cavidin bu çağırışına onun əməl dostları Məhəmməd Hədi, Abbas Səhhət, Abdullabəy Divanbəyovlu, Abdulla Şaiq və başqaları da qoşulurdu.

H.Cavid sərxoşluğu, qumar oynamağı və onların törətdiyi hər cür əxlaqsızlıqları tənqid etməklə kifayətlənməyib, eyni zamanda bu cür belələrə məşğul olan insanların aqibətini, belə şəxslərin müflisləşərək öz mənəvi simasını itirdiyini, nəhayət dərəcədə dözülməz, acınacaqlı bir vəziyyətə düşdüyünü əsərlərində dönə-dönə təsvir edərək, həm də uşaq və gənclərdə möhkəm iradə tərbiyə etməyə çalışmışdır. Bu cəhətdən onun “Knyaz”, “Maral” əsərləri səciyyəvidir. Hər iki əsərdə eyni zamanda pulun törətdiyi rəzalətlər, pul düşkünlüyü, acgözlük, tamahkarlıq, kələkbazlıq kimi mənfi sifətlər də öz kəskin

tənqidini tapmışdır. H.Cavid Knyaz surəti ilə içki və qumarın acı nəticələrini göstər-məklə pulun hər şey olduğunu - yoldaşlığın, dostluğun, hətta salam almağın da vətəndə, puldan asılı olduğunu düşüncələrin həyatını real səhnələrlə verir, gənc oxucuları pis adətlərdən uzaqlaşdırmağa, onlarda hər şeyin pul üzərində qurulduğu köhnə dünyaya, bu dünyanın yetişdirdiyi əxlaqsız şəxslərə qarşı nifrət hissi aşılamağa çalışmışdır. Müəllif bu məsələlərə münasibətini günlərini eys-ışrətdə, meyxanələrdə keçirən mal-dövlətdən, puldan əli çıxmış, müflisləşərək bir tikə çörəyə möhtac qalan və sərgördən həyat sürən Knyazın dili ilə oxuculara çatdıraraq:

*...Nəslim ulu bir nəsl idi əvvəl.
Mən imdi nəyəm? Bir quru heykəl!
...Bir vulkan idim, mən kimi söndüm,
Bir aslan ikən tülküyə döndüm.
...Dün sən nə idin? Sahibəyi-tac!
Ya imdi nəsən? Ətməyə möhtac*

- deyirdi.

Eyni ruh, eyni düşüncə Turxan bəyde də öz əksini tapır. O, da hər şeyin pulla həll olduğunu qeyd edərək deyir: “Heç bir hiss, heç bir qüvvət, heç bir yer yox ki, orada altın, gümüş rol oynamasın. Əmin olun ki, dünyanın bütün izzəti - bütün səadət ancaq para ilə əldə edilə bilər. ...Fəzilət də paradadır, insanıyyət də”. H.Cavid içki, qumar kimi yaramaz işlərlə məşğul olan, ona adət edən insanları ən bədbəxt, axmaq, sarsaq adam adlandırır, sonradan bu düzgün olmayan yoldan xilas olmağın çətinliyindən danışır. Gənc oxucuya, vətən övladlarına heç vaxt bu yola düşməməyi tövsiyə edir. Bunu şair “Afət” dramında Özdəmir, Altunsaç və Ərtoğrul surətləri vasitəsilə göstərmişdir.

*Özdəmir. Mən buracıqda bir qədəh şərab içmədikcə getməm.
Altunsaç. Mən gətirəməm olmazmı?
Özdəmir. Əsla! Sən yalnız Ərtoğrula içirməliydin (qəhqəhə).
Altunsaç. Əfsus ki, o, spirtolu içkiləri və içənləri görmək belə istəmir.
Özdəmir (qəhqəhə). İştə o da bir növ sofuluq, o da bir növ dəlilik...*

Göründüyü kimi Ərtoğrulun şərabdan xoşu olmadığı və şərab içənləri xoşlamadığı halda əyyaş və sərxoş Özdəmir bunu sofuluq, dəlilik hesab edir.

Beləliklə, H.Cavid ictimai həyatdakı pis adətləri, hər cür əxlaqsızlıqları tənqid, nəsihət və tərbiyə yolu ilə aradan qaldırmağa cəhd etmiş, ictimai nöqsanlara göz yummadan, saf əxlaqlı, mörd, mübariz, kəmill insanları tərbiyə edib yetişdirməyi nəzərdə tutmuşdu. Belə ki, Hüseyn Cavid əsərlərində pis xüsusiyyətlərə malik şəxslərin daxili mərzələrini açmaqla oxucuya iyrənc sifətlərə nifrət hissi aşılamağa çalışmışdır. Çünki pis əxlaqlı olan ailə münasibətlərində ciddi pozğunluq baş vermişdir. Bu səbəbə görə, demək olar ki, şair-pedaqoq öz əsərlərində bu və ya başqa dərəcədə feodal ailə pozğunluğunu əks etdirmiş və hər bir gəncdə bu sifətlərdən uzaq olmağa, onlarda müsbət əxlaqi keyfiyyətlər formalaşdırmağa çalışmışdır.